

LUDVÍK ŠTĚPÁN

AUTOR VE SLUŽBĚ SPOLEČNOSTI (půl tisíciletí od narození velkého polského renesančního básníka Mikołaje Reje)

Letos, přesně 4. února 1505, tedy před pěti sty lety, se narodil (a v roce 1569 zemřel) velký zjev polského renesančního humanismu, společenský a náboženský činitel, typický renesanční šlechtic, významný spisovatel a (s Janem Kochanowským) zakladatel polsky psané literatury¹ **Mikołaj Rej z Nagłowic**. Byl to právě on (a Jan Kochanowski), kdo v praxi vyzkoušel, že polština je schopna ve všech tehdy živých žánrech vyjádřit totéž, co latina. Jeho životní dráha i dílo jsou spojeny se „zlatým obdobím“ polské reformace a reformami polského státu za panování dvou posledních Jagellovců.

Proč právě Rej patří k hlavním „otcům-zakladatelům“?² Protože dokázal negovat středověké názory, autority a dogmata a hlásat svobodu myšlení a činů; psát v národním jazyce pokládal za svou povinnost a jeho postoje a spisovatelská praxe jej vedly k přesvědčení, že lingua vulgaris se stala i jazykem literárním, jak to manifestoval v dedikaci své knihy *Postylla Pańska* králi Zygmuntu Augustovi, v níž jej ujišťoval: „...zamiluješ si tento svůj rodný jazyk (i když říkají, že je neforemný) a dšla jím napsaná.“³

Rejův rod se psal z Nagłowic, Mikołaj se však narodil o masopustním úterý 1505 ve vesnici Żurawnie nedaleko Żydaczowa na Haliči. Jeho otec Stanisław byl synovcem Lvovského arcibiskupa Wątróbky, na jehož dvoře také pobýval; tam se poprvé oženil, a když mu tato žena zemřela, vzal si pozdější Mikołajovu matku, zámožnou vdovu po šlechtici Żurawińském Barbaru Herburtównu, sestru

- ¹ I když polsky psal už Biernat z Lublina (mezi 1460/67 – kolem 1529); tiskem mu vyšla (první dochovaná tištěná kniha v polštině) modlitební kniha *Raj Duszny* (1513), významné je také dílo *Żywot Ezopa Fryga mędrca obyczajnego i z przypowieściami jeho* (asi 1615 nebo 1522), o níž se až do 19. století nevědělo, kdo je jeho autorem. A právě Biernata považuje A. Brückner za „otce polské literatury“, byť skutečnými „otci“, kteří opravdu vyzkoušeli možnosti polštiny, jak jsem uvedl, byli M. Rej a J. Kochanowski.
- ² V této studii nejednou čerpám z publikace Štěpán, L.: *Hledání tvaru. Vývoj polských literárních žánrů (poezie a próza)*, Brno 2003, kapitola druhá.
- ³ Viz *Postylla* (1557), cit. podle Kleiner, J., Maciąg, W.: *Zarys dziejów literatury polskiej*, Wrocław 1985, s. 42, překlad můj.

Herburta Odnowského, vysokého vojvodského úředníka.⁴ Mikołaj navštěvoval školy ve Skalmierzi (1514–16), ve Lvově (1516–18) a v Krakově, kde se v roce 1518 zapsal na Akademii, přesněji na akademickou střední školu.

V této souvislosti se v polské literární historii traduje, že Rej měl výrazné meze-ry v humanistickém vzdělání, že byl (v protikladu ke Kochanowskému) „nedoukem“, „přemýšlivým prostáčkem“ a „přírodním člověkem“.⁵ Pravda je, že po ukončení návštěvy výše uvedených škol se Rej vrátil domů, kde rybařil a lovil zvěř, a potom v letech 1525–30 pobýval ve službě na dvoře Andrzeje Tęczyńskiego – učil se psát dopisy, studoval latinu a hodně četl z mecenášovy bohaté knihovny. Po smrti otce (1529) se usadil na Chełmsku, oženil se s bohatou nevěstou (Zofia Kosnowna), věnoval se hospodářství a postupně stabilizoval své majetkové poměry. Obratnou diplomacií a rostoucím vřhlasem dokázal své jmění účinně rozmnožovat – např. od krále Zygmunta I. získal nejen různé výsady (např. tzv. jurgelt), ale také vesnici Temerowce,⁶ od arcibiskupa Gamrata měl zase v nájmu vesnice Kurzelów a Biskupice, nově založil městečka Rejowiec a Oksza.

Poklidný zemanský život na vesnici v rodinném kruhu však Rejovi nevyhovoval. Brzy se zapojil do společenského a veřejného života, po přijetí kalvinismu (kolem roku 1541) se věnoval i reformě náboženství, zúčastňoval se protestantských synod, diskuzí a polemik, na svém majetku zakládal kalvínské sbory a školy, psal náboženské i ryze světské texty. Zasažoval rovněž do politiky – jak poznamenal A. Trzeciecki, „býval poslancem a velice rád sloužil Rzeczypospolitě“. Asi sloužil opravdu dobře, protože podle J. Krzyżanowského musel mít v sejmu velkou autoritu, když jej vybírali jako delegáta krále, pokud ten se jednání nemohl účastnit.⁷

Díly, která měla výrazný didaktický podtext a reagovala na aktuální potřeby, se Rej stal brzy známým a oblíbeným autorem. Právě J. Krzyżanowski jej charakterizoval jako typického představitele renesanční šlechty, nesmírně pracovitěho spisovatele (ve shodě s tehdejšími zvyklostmi, které neznaly pojem plagiát, dokázal si najít námětově přitažlivé cizí zdroje a zručně je adaptovat na domácí poměry), dobrého společníka (měl řadu přátel, ale v zájmu svého majetku nevá-

4 Údaje viz – Żywot i sprawy pościwego ślachcica polskiego Mikołaja Reja z Nagłowic..., in – Żwierciadło... (tisk Wirzbięta 1568), životopis, jehož autorství se připisuje Andrzejowi Trzecieckému (Trzecieckému) mladšímu, sandomierskému vojvodovi, významnému představiteli reformačně-humanistického kruhu v Krakově a Rejovu příteli. Pravděpodobnější však je názor, že Trzecieckého jméno použil Rej jako alonym, protože není pravděpodobné, aby tento autor tak bravurně zvládl Rejův jazyk a jeho uměň pastiše.

5 Takového názory „zavinil“ již citovaný Rejův životopis, v němž se hovoří v tom smyslu, že se na školách nic nenaučil, což byla spíš kritika tehdejšího školství, tkvícího ještě ve středověké scholastice a čekajícího na humanistické reformy. A byl to rovněž podklad k polemice polských protestantských sborů s katolickou „učeností“, která prý zamlžuje prosté pravdy Písma svatého.

6 V odůvodnění se pravilo, že je to odměna za krásný překlad prózou Psalterz Dawidów z latinského textu J. van den Campena – „vati Polono, alias rymarzowi“.

7 Srovnej heslo Krzyżanowski, J.: Rej Mikołaj z Nagłowic, in – Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, tom II, Warszawa 1985, s. 278.

hal vést nejeden soudní proces), milovníka nezávislosti (stranil se úřednických funkcí), politického činitele (kritizoval krále, ale nikdy si ho nezneprátelil), žoviálního kumpána, horlivého kazatele, vyznavače předností zemanského stavu a vlastníka obrovského majetku.⁸

Rejovo rozsáhlé dílo vznikalo v letech 1540–68, i když jeho debut, případně vlastní počátky literární tvorby neznáme, neboť mnoho z rané autorovy tvorby se nedochovalo. Jisté je, že tomuto renesančnímu básníkovi nikdy nešlo pouze o napodobování děl řeckých a římských autorů a o jejich adaptaci do národního prostředí,⁹ nýbrž o programovou propagaci polského jazyka a o konstituování už zřetelně polských literárních žánrů a forem v národní literatuře. Jak tvrdí Tadeusz Bieńkowski: „*Před příchodem Reje se nikdo ze staropolských spisovatelů, snad s výjimkou Marcina Bielského, programově nesnažil propojit společenskou didaktičnost a aktivní spisovatelskou praxi v životě národa s bojem za rozvoj a propagaci polského jazyka.*” A dodává, že Rej vědomě a účinně navazoval na tendence tvůrců předchozích generací.¹⁰

A nejen to. Mikołaj Rej si velice dobře uvědomoval fakt, že pokud chce polská literatura (tedy literatura psaná polsky) být konkurenční vůči jiným evropským literaturám, musí mít vysokou uměleckou úroveň, být přístupná široké čtenářské veřejnosti a poskytovat jí poučení a morální hodnoty.¹¹

Některé Rejovy rané práce, k nimž patřilo asi značné množství „dialogů“, známe pouze z titulů (např. *Geś z Kurem*, nebo pozdější *Lew z Kotem* z roku 1550), z nevelkých fragmentů nebo překladů (třeba český překlad dialogu *Warswas z Lupusem*). Tento žánr (dialog), který směřoval k vytvoření vzoru člověka doby, vycházel z žánru *speculum*, známého v tehdejší Evropě, ale byl frekventovaný už v antice (Platón, Sókratés), v Polsku pak od středověku; v renezanci se v polské produkci objevily dialogy polemické, jejichž tvar, jak tvrdí např. J. Ziomek,¹² do značné míry ovlivnil právě Rej.¹³

Ze známých raných dialogů M. Reje vyniká *Krótka rozprawa miedzy trzemi osobami, Panem, Wójtem a Plebanem* (1543), v níž autor dal žánru osobitě, neza-

8 Cit podle Krzyżanowski, J.: *Dzieje literatury polskiej*, Warszawa 1969, s. 54.

9 Jedním z postulátů byla teze: Římané vycházeli z řeckého příkladu a vytvořili vlastní, osobitou uměleckou literaturu, my vycházíme z klasické literatury a jsme povinni vytvořit vlastní literaturu následováním této metody, nikoli bezduchým napodobováním. Viz Otwinowska, B.: Mikołaj Rej w walce o literacki język narodowy, in – Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci, Wrocław 1971, s. 43.

10 Bieńkowski, T.: Rola literatury w opinii Reja i jego współczesnych, in – Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci, op. cit., s. 54, překlad můj.

11 Úkoly spisovatele formuloval Rej ve své práci *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego* verši: „Na to, by nie litować pracy ni trudności, / A to ludziom przywodzić nędznym ku pamięci, / Co razem i dobrą myśl, i duszę poświęci.”

12 Viz Ziomek, J.: Mikołaja Reja „Krótká rozprawa“ i „Kupiec“. *Problemy dialogu i dramatu*, in – Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci, op. cit.

13 Dialogy vydávali např. Marcin Kromer (*Rozmowy Dworzanina z Mnicichem* – dílo vycházelo v letech 1551–54) nebo Jan Seklucjan (*Student. Rozprawa krótka a prosta o niektórych ceremoniach a ustawach kościelnych*, asi 1549).

měnitelné rysy. Formálně je to sice rozprava tří osob, ale její struktura je složena z dialogových a monologových fragmentů, takže úhlů pohledu je daleko víc, a k individuálnímu vyprávěči přibývá kolektivní povědomí. Přiblížení ke čtenáři a plebejskost autor posiluje užíváním přísloví, v závislosti na stylu dané struktury. Výpovědi osob Rej neodlišuje jazykem, nýbrž stylem (styl právnícký, církevní, zemanský, rytířský atd.), v textu je množství frazeologických vrstev, jsou v něm i zašifrované citáty a aluze. Obsahová vrstva napravuje reputaci selského stavu¹⁴ a mříí k ostré kritice soudobé politiky: ústy venkovských vypravěčů autor napadá politickou, hospodářskou a finanční situaci státu, neschopnost zákonodárců, bezmocnost soudů a špatnou organizaci vojska. Celek pak má výrazný didaktický podtext a stává se politickou a společenskou výzvou k nápravě „hříchů doby“.

Rejovy dialogy nebyly cvičeními či přípravnou fází k jeho pracím dramatickým, jakým byla např. vysloveně „světská kratochvíle“ *Żywot Józefa z pokolenia żydowskiego, syna Jakubowego, rozdzielony w rozmowach person...* (1545, inspirovaná předlohou C. Croca *Comoedia sacra, cui titulus Ioseph*), nebo humanistická moralita *Kupiec, to jest Kształt a podobieństwo Sqdu Bożego ostatecznego* (do šíře vystavěná na půdorysu protestantské hry *Mercator seu Iudicium* T. Naorgeorga-Kirchmaiera).¹⁵

Renesanční tvůrce nechtěl vést pouze „zprostředkované“ rozhovory osob, z jejichž jednání mělo vyplynout, jaký charakter má člověk v době humanismu mít. Chtěl zároveň ukázat vzor „člověka svého století“, tedy člověka jeho stavu (středního šlechtice, zemana), portrét dobrého občana, který hledá pravdu a dokáže žít tak, aby to přineslo užitek jemu samotnému a jeho okolí, národu i celému světu, tedy portrét *człowieka poczciwego* (*homo honestus*).

Nejprve se o takový portrét pokusil v práci, která je obvykle uváděná titulem *Postylla Pańska* (tedy *Świętych słów a spraw Pańskich, które sprawował Pan a Zbawiciel nasz na tym świecie jako prawy Bóg będąc w człowieczeństwie swoim, kronika albo postylla polskim językiem a prostym wykładem też dla prostaków krótko uczyniona*, 1557). Žánrově nejde o modifikaci kroniky nebo kompozici čistě homiletického typu, nýbrž o žánrovou formu šířeji chápaného „kazatelství“, v tomto případě o jakousi domácí četbu¹⁶ s tematikou, jíž se kazatelství v té době zabývalo. Kompozičně je to nová forma vycházející z žánrů děl v Evropě (a také v Polsku) v té době známých, především z emblematiky¹⁷ (např. *Emblematum liber* A. Alciatiho), a z bajky.¹⁸

14 Zatímco ve středověké evropské literatuře byl sedlák tradičně komickou figurou, u Reje se stává plnohodnotným účastníkem disputace a aktivním činitelem nápravy chyb soudobé společnosti.

15 Stranou ponechávám dialogický katechismus *Catechismus, to jest Nauka barzo pożyteczna každemu wiernemu krześcijaninowi* (1543), dílo, které bylo přepracováním luterského katechismu Urbana Rhegiuse.

16 *Takto – postylla domowa* – označil např. svou práci vydanou v roce 1556 Grzegorz Orszak.

17 Emblém v 16. století znamenal heslo, ozdobu, a emblematika tedy žánr, v němž po hesle-titulu (lemma) následovala kresba a po něm epigram-komentář, v němž autor rozvíjel obsah a smysl kresby, který byl v 16. a 17. století velice populární. Jiným podobným žánrem, který spojoval

Komplexně projekt portrétu „pocitivého člověka“ M. Rej uskutečnil ve třech knihách – *Wizerunek...* (1558), *Zwierzyniec...* (1562) a *Żwierciadło* (1567–68).

Na půdorysu poemy vystavěl Rej práci *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego, w którym jako we zwierciadle snadnie każdy swe sprawy oględac może, zebrany i z filozofów, i z różnych obyczajów świata tego* (1558), jejímž východiskem se stalo dílo P. A. Manzoliho (zvaného Palingenius) *Zodiacus vitae*. Tento obraz představuje různé varianty názorů, které vypravěč získává při rozhovorech s filozofy a sám je prezentuje (pouze místy užívá přímé řeči, tedy přibližuje se dialogu). I když text někdy připomíná *Żywoty filozofów* Marcina Bielského, nový je především zemanským úhlem pohledu na zobrazovanou skutečnost, který se do jisté míry stal typický pro celou Rejovu tvorbu, a rovněž schopností vykreslit stylizovanou krajinu.

Galerii didakticky zaměřených portrétů, vzorů či exemplí sevřených do osmi-
verší, jež Rej pracovně chápal jako kategorii *naučné portréty*,¹⁹ je kniha *Zwierzyniec, w którym rozmaitych stanów ludzi, żwirząt i ptaków kształty, przypadki i obyczaje są własnie wypisane...* (1562). Text je rozdělen do čtyř (pěti) částí, které uvádí personifikovaný rozhovor soukromé osoby se státem. V první části se Rej zaměřuje na krále a vůbec slavné lidi světové historie, ve druhé na stavy a významné lidi polské společnosti, třetí část člení podle funkce zobrazovaných osob (např. papež, král, vojevoda atd.), ve čtvrté tematiku třetí části prohlubuje (popisuje domy, stáje, kuchyně či lázně oněch osob)²⁰ a jakoby pátou část tvoří texty, které vyšly v roce 1574 s titulem *Przypowieści przypadłe inaczej Figliki albo Rozlicznych ludzi przypadki dworskie, które sobie po zatrudnionych myślach dla krotofile, wolny będąc czytać możesz...* (tedy epigramatické verše, které tvoří přechod mezi klasickým antickým epigramem a polskou fraškou – viz dále).

V první části autor dodržuje tehdy platné konvence pro *icones* a *imagines*,²¹ druhá část, v níž rytiny-portréty doplňují vyobrazení erbů, je osobitější,²² ve

kresbu s textem byl *icones*, v němž kresba ilustrovala daný pojem a v ní se také hledal filozoficko-morální smysl díla (kodifikující ikonologické kompendium *Iconologia* overo *Descrittione...*, jakýsi alfabetycky uspořádaný slovník pojmů a jim odpovídajících rytin, vydal italsky Cesare Ripa, 1593). Touto problematikou se podrobněji zabýval Janusz Pelc, viz – Pelc, J.: *Rola emblematów oraz konstrukcji im pokrewnych*, in – *Pamiętnik Literacki*, z. 4/1969.

18 Odpovídá tomu rozvrh a struktura díla – po předmluvách určených králi a křesťanským rytířům následují alegorická rytina a ve čtyřverších psaný vlastní text, který spěje k morálnímu naučení, tedy jako v emblematických skladbách, i když zřejmá je rovněž vnitřní souvislost s tehdejší bajkou, která po morálním naučení obsahovala rytinu a vlastní text (takto sbírky bajek vydávali v 16. století místní tiskaři).

19 Patří do ní *imagines*, *icones*, *stemma*, *emblem*, *bajka*, *satira* (tehdy *žánr*), ale také *apothegma* a *epigram*.

20 Srovnej Starnawki, J.: *„Żwierzyńcu“* Mikołaja Reja z Nagłowic, Wrocław 1971.

21 Jde o *medailony-rytiny*, jak je známe ze starých mincí, a k nim připojené textové portréty. Vzorem pro mnohé autory (a jistě také pro Reje) se stalo v 16. století velice populární dílo M. Reusnera *Icones sive imagines virorum literis illustrium* (1540).

22 Text však nenavazuje na alegorickou interpretaci heraldiky (jako tomu bylo u renezančních tvůrců obvyklé); ta se spíše podobá praxi autorů v dávných heroických eposech, přičemž

třetí části chybějí ilustrace a do didaktické struktury textu výrazněji pronikají satirické a dialogické prvky.²³ Pro vyjádření abstraktních pojmů ve čtvrté části zapojil Rej do svých formálních postupů obecně známé modely i modifikované varianty jiných žánrů.

Nově se v textech objevují ikonografické prvky, osmiverší žánrově na pomezí bajky a emblému, satirické obrázky i facetie inklinující k figlíkům; samozřejmě v mnohých číslech jde o adaptace emblémů Alciatových (i z jiných souborů emblémů) a z Petrarkovy sbírky I Trionfo,²⁴ nikoli o adaptace epigonské, nýbrž volné a do značné míry osobité. Zvláštní skupinu pak tvoří tzv. *kreslené portréty*, jak je označuje Pelc,²⁵ texty inspirované tehdy módními sbírkami emblémů, tzv. hieroglyfických nápisů.

Rozsáhlá a poměrně členitá kniha *Żwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie sie może swym sprawam jako we żwierciedle przypatrzeć* (1567–68), to je opus magnum Rejova díla, sumář autorových znalostí a zkušeností, parenetická rekapitulace jeho vidění světa a v jistém smyslu testament, další variace oblíbených forem portrétu, životopisu, zrcadla... Podle Władysława Tatarkiewicze jde o pokus ve smyslu již zmíněného ikonologického kompendia C. Ripy, podle Jerzyho Ziomka o variace tematiky *poctivého člověka* doby, typického polského šlechtice, který není pouhým symbolem, nýbrž společenským děním ovlivňovaným jedincem.²⁶

Rejovo Zrcadlo se skládá z několika různorodých částí a z připojené autobiografie (pravděpodobně! – viz poznámky v úvodu této studie) *Żywot i sprawy poćciwego ślachcica polskiego Mikołaja Reja z Nagłowic [...] który napisał Andrzej Trzeciecki, jego dobry towarzysz, który wiedział wszytki sprawy jego*, která se stala vyvrcholením spisovatelova autobiografismu, vyrůstajícího z humanistického individualismu. Autobiografii střídají moralistní traktáty, portréty, obrázky, emblémy, syžetově rozvinutá exempla a anekdoty, aphotegmata i příležitostné verše a komentované pojmy, ústící do komplexní žánrové formy speculum.²⁷ Celek však, na rozdíl od většiny evropských autorů podobných děl a také

Rej stemma, emblém či icones chápal, jak podotýká Janusz Pelc ve studii věnované autorovým dialogům a portrétům, jako žánrové formy portrétu. Viz Pelc, J.: Dialog i wizerunek. Dwa dominujące typy konstrukcji wypowiedzi w poetyce Reja, in – Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci, op. cit., s. 129–157.

23 Takové, jaké známe z autorových raných dialogů, i když občas je užito i portrétů alegoricky či emblematicky zaměřených, např. symbolu hodin jako příměru pomřjivosti nebo varhan jako alegorie upadající polské společnosti.

24 Texty nedoprovázejí ilustrace, i když autorova inspirace evidentně vycházela z dostupných rytin známých sbírek či z dřevorytů k Petrarkovým Triumfům polského grafika J. Pencze.

25 Pelc, J.: Dialog i wizerunek, op. cit., s. 145.

26 Viz Tatarkiewicz, W.: Historia estetyki, t. 3, Estetyka nowozytna 1400–1700, Wrocław 1967, s. 319, a Ziomek, J.: Renesans, wyd. ósme, Warszawa 1998, s. 243–244. Ziomek v této souvislosti zmiňuje parenetická díla – německého humanisty Reinhardta Lorichia (překlad Stanisława Kuszutského z roku 1558 nesl titul *Księgi o wychowaniu i o ćwiczeniu każdego przelozonego...*) a adaptaci práce Il Cortegiano italského autora Baltassarra Castiglioniho – Dworzanin polski Łukasze Górnického.

27 V této souvislosti je třeba si uvědomit chronologii vzniku Rejova počinu – vychází o řadu

jejich polských adaptátorů, kteří staticky prezentují životopis člověka vývojově už hotového, přináší dynamický portrét evoluce jedince, navíc vytvořený pouze z materiálu a reálií domácích, s reflexí polské společnosti.²⁸

Nejzávažnější a nejrozsáhlejší je první část díla, tedy vzorový portrét poctivého humanistického šlechtice v jeho biologických hranicích a profilový obraz lidského života (*speculum vitae hominis honesti*). Už členění textu (na tři knihy, odpovídající fázím vývoje člověka, a části rozvíjející téma) dává tušit panoramatické uchopení vyprávění, které má (většinou) pravidelný tvar: po záhlaví (titulu) zařazuje Rej tematicky s ním spojenou rytinu, po níž následuje vlastní text dané části, který rozvíjí myšlenku prezentovanou v titulu a vyobrazení.

Vraťme se nyní k páté části Rejovy knihy *Przypowieści przypadłe inaczej Figliki albo Rozlicznych ludzi przypadki dworskie...*, jejíž texty (figlíky) se dají charakterizovat jako epigramatické texty. Rejovi totiž nešlo (stejně jako Kochanovskému) jenom o následování řeckých a římských autorů a o pouhé přenesení klasického žánru do nové literární situace. Chtěl vytvořit žánr nový, byť na známém půdorysu, a našel pro něj i nové pojmenování: *figlík* (žertík).

Kořeny pro Rejovu epigramatiku je třeba hledat v dílech tehdy známé evropské literatury, v domácí próze měšťánské, ale hlavně šaškovské, ve šlechtickém i lidovém humoru a samozřejmě ve sbírkách facetií²⁹ a veršovaných i prozaických anekdot. Adaptování v evropských literaturách dávno zdomácnělých facetií (*Facecje albo śmieszne powieści*) Rej chápal jako „cvičení polského jazyka“.³⁰ Signalizuje to zejména tematika epigramatiky v knihách *Zwierzyniec* a *Zwierczadło*. Básník se do nově formované žánrové formy, která se nestala novým originálním polským epigramatickým žánrem, nýbrž mezistupněm, žánrovou formou klasického epigramu, snažil přenést známé příběhy a básně, jejichž podloží je na jedné straně moralizující a didaktické, ale na druhé vychází z komiky, z humorného či satirického pohledu na svět.

Tvarově jsou někdy figlíky (zejména ty s dialogickou strukturou) na první pohled podobné epigramům: mají obdobnou formu, jednoduchý a jednosituační syžet, obdobné směřování komicky viděné situace (avšak míří ke konkrétnosti, nikoli k zobecnění jako epigramatika), stejným způsobem komponovaný slabičný verš, obdobně užitá a umístěná rýmy. Nicméně bližší ohledání struktury odhalí přece jenom rozdílnosti. Z těch nejzávažnějších je nevýrazná, šifrou výpovědi oslabená a do značné míry očekávaná moralizující pointa u epigramatických obrázků a již koncentričtější a celek uzavírající pointa u figlíku.³¹

let dříve než pro evropskou literaturu základní dílo Cesara Ripy *Iconologia overo Descrittione...* (1593) a *Poeticarum institutionum libri III* (1594) Jakuba Pontana.

28 Rej však (pochopitelně) v plné míře do struktury obrázků a anekdotických příběhů vhodně zasazuje např. od antiky známá exempla a jiná moralistní, společenská a náboženská naučení.

29 Těmito otázkami se zabýval už Chrzanowski, I.: *Facecje Mikołaja Reja* (O „Figlikach“), Kraków 1894.

30 Některé z nich, i když v odlišném zpracování, nacházíme také u jiných autorů – např. v souboru *Apoftegmata Kochanowského*.

31 Srovnej mj. Krzyzanowski, J.: O „Figlikach“ Mikołaja Reja, in – *Paralele*, Warszawa 1977.

Třetí část Rejovy epigramatické poezie z knihy *Żwierciadło* je složena ze dvou sbírek – *Apoftegmata to jest krótkie a roztropne powieści... a Apoftegmata krótsze...*, přičemž druhá sbírka má tři části: první obsahuje sentence a maximy na nejužívanější témata komponované s moralizujícím podtextem, druhá portréty osob (v její struktuře nalézáme kromě typických prvků epigramatických i prvky portrétu a dialogu) a třetí popisy budov a různých věcí. Rej tyto obrázky komponoval obvykle do čtyřveršových slok osmislabičného verše, přičemž miniaturizace tvaru není na závalu dramatickému napětí.³²

Velký polský básník cestu k originálnímu polskému žánru (Kochanowského frašce) otevřel, ale svoje úsilí nedovedl do konce. Jak tvrdí M. Grzędzielska: „*Rej se k tomuto prahu nikdy nepřiblížil, ale jím vypracovaný oktostich a distich začaly působit jako závazné metrické vzorce.*“³³ Oproti facetickým příběhům v Apfoftegmatech, laděných do rétoricko-epigramatické podoby, dostala vyprávění ve figlicích formu aforisticko-aphotegmatickou.

Také způsob prezentace komické myšlenky ve figlíku je na rozdíl od pojetí u frašky odlišný. Jak tvrdí J. Krzyżanowski, Rejův humor je přirozený, básník má cit pro vyhraněnost pointy, která ho mnohdy zachraňuje před jindy přislovecnou mnohomluvností, a komiku dokáže vydobýt i z dialogických pasáží. A dodává, že ve figlicích nacházíme komiku „*ve formě literárně co nejprostší, jako vtipně vyjádřený smích, potvrzující a uznávající v životě člověka dokonce i to, co za jiných okolností smích nevzbuzuje.*“³⁴ Právě prezentace humoru, blízkého nikoli dvoru, ale kultuře zemanské, měšťanské a v mnohém i plebejské a lidové, se zřejmě stala základem atraktivnosti nově se rodící žánrové formy. Ta se sice vzdálila pozdějšímu pojetí frašky, jak to chápal J. Kochanowski, navázání na tradici facetie a aphotegmatu však autorovi umožnilo rozvinout vyprávění tak, že se přiblížilo struktuře jiných žánrových forem, mj. epigramatické bajky.

Pro doplnění tvorby Mikołaje Reje z Nagłowic je třeba se vrátit k jeho činnosti náboženské. O jeho díle *Postylla Pańska* a knize Davidových žalmů *Psalterz Dawidów*³⁵ jsem se už stručně zmínil. Rej po přechodu ke kalvinismu tvrdě polemizoval s praktikami v katolické církvi a stal se nesmiřitelným protivníkem římské kurie, již nazval „*nierządnicą babilońską*“, polemizoval i s odnoží protestantismu, s polskými bratřimi, která se v té době začala prosazovat. Právě *Postylla Pańska* (1557) měla Rejovým souvěrcům sloužit jako rukověť, jak se snáze dostat do nebe. Text tvořily výklady a diskuse o tajemstvích víry, tedy osobní názory autora, příklady ze života a kritika praktik církve, nikoli však ve formě tezí, nýbrž ukázek, jak by měla vypadat praktická morálka křesťana.

32 Ve většině případů spíše než o epigramatiku jde o jakousi malou dramatickou formu – i když právě ona měla velký vliv na formování přechodné žánrové formy epigramu spějící k frašce, již později vytvořil J. Kochanowski.

33 Viz Grzędzielska, M.: *Z problemów rejsowskiego epigramatu*, in – Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci, op. cit., s. 103, překlad můj.

34 Krzyżanowski, J.: *Wstęp*, in – M. Rej: *Pisma wierszem* (wybór), Wrocław 1954, s. LXIII, překlad můj.

35 *Žaltář* byla jediná kanonizovaná kniha, již mohli v té době v katolické církvi užívat laici.

Knihy se stala velice populární (i díky mnoha užitým příslovím, bohatým a barvitým obrazům a šťavnatému hovorovému jazyku), vyšla v mnoha polských vydáních, ale také litevsky a rusky,³⁶ a dodnes je pro folkloristy cenným zdrojem informací o obyčejích a zvycích Poláků v 16. století. Rej Postyllu neustále doplňoval a rozšiřoval a v roce 1565 k ní přidal dílo myšlenkově závažné a autorsky velice obtížné – *Apocalipsis* (1565). Byla to adaptace komentáře švýcarského teologa Bullingera ke Zjevení svatého Jana. Obě práce se staly terčem katolické kritiky a reakcí na ně byla *Postilla catholica* jezuitů Jakuba Wujka a traktát biskupa Wereszczyńskiego proti opilství, v níž je i humorná karikatura Reje („niepomierny moczygęba i monsturalny żarlok“).

Mikołaj Rej z Nagłowic, který zemřel mezi 8. zářím a 4. říjnem 1569, pravděpodobně v Rejowci, patřil už za života k uznávaným autorům. Svědčí o tom ohlas jeho děl i útoky protivníků, v jistém smyslu na něj navazoval J. Kochanowski, čerpali z něj někteří básníkovi následovníci, v době protireformace vzpomínali jeho zásluh barokní tvůrci (zejména J. A. Morsztyn a W. Kochowski). V 17. století však Rejova popularita slábla a tehdejší básníkům se jeho poetika zdála zastaralá.

Z propadlišť dějin velkého renesančního básníka vyzvedl ve svých přednáškách o slovanských literaturách v Paříži v roce 1841 Adam Mickiewicz, na něj pak navázaly studie J. I. Kraszewského a L. Siemieńského. Z dalších četných prací si přední místo získala monografie S. Windakiewiczze *Mikołaj Rej z Nagłowic*, který ji napsal pro jubilejní literární sjezd v roce čtyřsetletého výročí narození autora (1905), z níž vzešla i kniha *Z wieku Mikołaja Reja*. Ve stejném roce se objevila také monografie A. Brücknera *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*. Obdobnou akcí byl literární sjezd v roce čtyřsetletého výročí spisovatelovy smrti v roce 1969 (jednání zrcadlí už zmiňovaná kniha *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, 1971). Samozřejmě, jako každá význačná osobnost se Rej stal i hrdinou různých literárních děl – připomeňme jen práci *W Babinie* K. Glińskiego, *Jegość pan Rej w Babinie* A. Nowaczyńskiego či *Polacy nie gęsi* L. H. Morstina.

Mikołaj Rej, od jehož narození letos uplynulo pět století, byl v mnoha ohledech plně renesančním spisovatelem, i když (ve srovnání s převážnou částí renesanční poezie a zejména s pracemi Jana Kochanowského) neudělal nejdůležitější krok pro vymanění se z pojetí fyzického a věcného universa období předchozího a nastolení konkretizovaného a individuálního autorského subjektu. Zůstal do konce své tvůrčí dráhy typem biblického proroka (ve smyslu auctor instrumentalis) ve službě společnosti, prostředníkem objektivních pravd, který vychází z viděného a prožitého a sám ustupuje spíše do pozadí. Ale ani to není málo. Zejména tváří v tvář charakteru dnešního světa.

³⁶ Traduje se, že jeden pravoslavný pop v Rusku poučoval své věřící slovy „podle svatého Reje“.

